

**ЕКСТРА- ТА ІНТРАЛІНГВАЛЬНІ ЧИННИКИ
ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КОНТАМІНАЦІЇ
(на матеріалі німецької мови)**

Михайло ГАВРИШ (Київ, Україна)

В статті розглядаються два питання – які зовнішні (екстралінгвальні) причини обумовлюють утворення контамінованих фразеологізмів та які внутрішньомовні (інтралінгвальні) чинники уможливають та сприяють контамінаційному фразотворенню. Розкривається взаємозв'язок та взаємозалежність між цими факторами.

Ключові слова: *фразеологічна контамінація, екстралінгвальні фактори, інтралінгвальні фактори, комунікативний фактор, психологічний фактор, мовний знак, мовна тенденція.*

The article discusses two questions: first, which outer-linguistic causes lead to creation of contaminated phraseologisms, and second, which inner-linguistic characteristics allow and foster phraseological contamination. Connections and dependencies between these factors are shown.

Key words: *phraseological contamination, outer-linguistic factors, inner-linguistic factors, communications factor, psychological factor, linguistic signs, linguistic tendency.*

Фразеологічна контамінація (ФК) – це один із способів вторинного фразотворення: нові, контаміновані фразеологізми виникають як результат об'єднання компонентів вже наявних в мові фразеологічних одиниць. Зрозуміло, що всі контаміновані фразеологізми в момент їх створення / виникнення у сфері мовлення в єдиному ономасіологічному акті виступають по відношенню до мовної системи як *оказіональні* одиниці, напр.: *alle Augen voll zu tun haben* (Е. Штрітматтер) [2: 46] (= *sich die Augen aus dem Kopfe sehen + alle Hände voll zu tun haben*).

Мета цієї статті дослідити та висвітлити позамовні (екстралінгвальні) фактори, які спричиняють виникнення контамінованих фразеологічних *оказіоналізмів*, та мовні (інтралінгвальні) чинники, які уможливають контамінаційне фразотворення. Тобто йдеться про розкриття двосторонньої

залежності утворення okazіональних фразеологізмів (як мовленнєвих явищ) в писемній та усній комунікації.

Аналіз мовленнєвого матеріалу, що складає базу цього дослідження (680 okazіональних контамінованих фразеологічних одиниць), переконливо свідчить про те, що серед *екстралінгвальних причин ФК* пріоритетним є *комунікативний* фактор чи, іншими словами, комунікативні наміри / комунікативна мета адресанта інформації.

У переважній більшості випадків комунікативний чинник ФК знаходить своє вираження у прагненні учасників комунікативного акту до посилення *експресивного забарвлення (1)* своїх висловлювань і досягнення за рахунок цього відповідного впливу на реципієнта повідомлення.

Основні можливості реалізації зазначеного комунікативного завдання способом ФК є такими:

а) поєднання/накопичення в контамінованому образі однорідних компонентів: *von Gott und allen guten Geistern verlassen sein* [9: 74] = *von Gott verlassen sein* + *von allen guten Geistern verlassen sein*;

б) заміна компонента висхідного образу більш експресивним компонентом (чи компонентами) іншої фразеологічної одиниці (ФО): *seine ganze Kraft in die Waagschale werfen* [14: 3] = *seine ganze Kraft einsetzen* + *etwas in die Waagschale werfen*;

в) розширення висхідного образу фразеологізмами на кшталт *ganz und gar, gestrichen voll, bis an den Hals* з яскравим конотативним забарвленням і мінімальною предметно-логічною співвіднесеністю: *die Nase gestrichen voll haben* [3: 82] = *die Nase voll haben* + *gestrichen voll*.

Комунікативний фактор утворення okazіональних контамінованих фразеологізмів може полягати й у націленості комуніканта на висловлення свого емоційного ставлення до людей, предметів, подій чи явищ, що є предметом повідомлення, тобто у посиленні *емотивного потенціалу (2)* висловлювання: „Wer weiß, wie lange das schon schwelt zwischen denen. Dabei habe ich *alle zehn Finger über ihn gehalten* ...“ (M.Viertel „Bollerbock“) [15: 6].

Щоб висловити відданість героя, від імені якого здійснюється розповідь, своєму другу, М.Фіртель відмовляється від традиційної ФО *seine schützende Hand über j-n halten* і створює більш емоційно наповнений образ, що передає переживання та зацікавленість героя в розгортанні подій. Для цього автор замінює компонентну групу *schützende Hand* фразеологічним «осколком» *alle zehn Finger* (*alle zehn Finger nach etwas lecken* чи *mit allen zehn Fingern nach etwas greifen*). (Зрозуміло, що у порівнянні з висхідними фразеологізмами контамінований фразеологічний образ у таких випадках відрізняється і більш яскравою експресивністю.)

Комунікативний чинник утворення контамінованих фразеологізмів – це і *відсутність мовних знаків для передачі певних (комплексних) значень (3)* і відповідно прагнення мовців оригінально та влучно заповнити ці лексичні лакуни. Саме таку обумовленість ФК підтверджує фразеологічний оказіоналізм *ein Blitzabitur bauen* [4: 80], значення якого ‘швидко провалитися при складанні випускного іспиту’ не тільки акумулює семантичні компоненти базових фразеологічних одиниць *das Abitur bauen* (‘складати випускний іспит’) та *wieder Blitz* (‘блискавично’), але й включає в себе додаткову денотативно-сигніфікативну сему. (У прикладах такого типу контаміновані фразеологізми, посилюючи експресивно(-емотивний) відтінок повідомлюваної інформації, виконують насамперед номінативну функцію.)

Наступним проявом дії комунікативного фактору є *потреба в чіткій і лаконічній комунікації (4)*, необхідність економного, але ефективного використання мовних знаків. Контаміновані одиниці, об’єднуючи лише окремі складові висхідних фразеологізмів, нерідко акумулюють їх домінуючі денотативно-сигніфікативні компоненти, тобто передають певний зміст мінімальною кількістю лексичних елементів і є завдяки цьому одним із прийомів стислого формулювання висловлювань. Поряд з оказіоналізмом *ein Blitzabitur bauen*, для ілюстрації цього твердження можна навести і заголовок газетної статті „Köpenick hält den Ja-Wort-Rekord“ [11: 2]. Охоплюючи складові фразеологізмів з різним походженням *j-m das Ja-Wort geben* та *einen Rekord*

halten, контамінована ФО *den Ja-Wort-Rekord halten* лаконічно і своєрідно, але виразно й зрозуміло вказує на головний факт в зазначеному матеріалі ('найбільша кількість шлюбів (в берлінському районі Кьопенік)' і робить непотрібними довші формулювання.

Поряд з лаконічністю, цей приклад ілюструє й *прагнення* комунікантів до багатопланої передачі інформації (5), наслідком чого можуть бути різні комунікативні ефекти. Іншими словами, контамінована ФО сприймається адресатом на фоні внутрішніх образів обох висхідних фразеологізмів, які вона актуалізує в його свідомості. Саме в проникнення в сутність комбінації цих образів і викликає у реципієнта певні почуття/емоції та спонукає його до відповідної (комунікативної) реакції. Приміром, поєднання несумісних образів ФО *etwas schießt ins Kraut* та *schießen wie die Pilze* в контамінованому okazіоналізмі *pilzartig ins Kraut schießen* [5: 41] викликає сміх, вказує на комізм ситуації.

Непоодинокі зразки художньої літератури та публіцистики вказують і на те, що появу фразеологічних контамінованих okazіоналізмів спричинює і пошук авторами таких одиниць, які *синтезували б головну ідею, передавали б авторське послання читачу* (6). Такою є роль okazіоналізму *lieber Geld machen als Gedanken* в одній із статей газети „Junge Welt“ [13: 4], де критикується загальний низький рівень знань учнів у багатьох школах США, в яких при цьому дітей навчають заповнювати чеки та інші документи фінансового характеру. Як заключний висновок автор вживає в останньому реченні цитований зворот, протиставляючи в ньому в одній фразеологічній формі грошові відносини (*Geld machen*) та розумові цінності (*sich Gedanken machen*), і висловлює завдяки цьому своє різко негативне ставлення до філософії такої освіти.

Аналогічним прикладом є і контамінована ФО *bis zum Schnürsenkel in die Spenderhosen greifen* [10: 10]: поєднанням зворотів *tief in die Tasche greifen* та *die Spenderhosen anhaben*, що доповнюється тут ще й заміщенням *tief* на *bis zum Schnürsenkel*, автор яскраво демонструє всю свою зневагу до політиків, які

з природної катастрофи роблять рекламну кампанію і прагнуть таким шляхом завоювати прихильність виборців. (На наш погляд, можна говорити про те, що фразеологізми, які несуть в собі головне змістовне навантаження, виконують текстосинтезуючу функцію.)

Серед екстралінгвальних чинників ФК необхідно виділити і *психологічний*, дія якого проявляється щонайперше в усній комунікації. Усному спілкуванню притаманні насамперед *непідготовленість і неопрацьованість, швидкий темп і безпосередня контактність*, воно може відбуватися в *емоційно перевантажених, стресових ситуаціях (1)*, що веде до того, що висловлюючи певну думку, мовець із-за (майже) одночасної актуалізації в його свідомості двох різних фразеологізмів для оформлення свого комунікативного наміру непомітно для себе (несвідомо) «перескакує» з однієї фразеологічної форми на іншу. Саме таке змішання двох ФО, що спричинюється пасивним контролем свого «мовленнєвого продукту» з боку мовця, і обумовлює, на нашу думку, переважне утворення в усному мовленні контамінованих фразеологічних okazionalizmів згідно з моделлю $ab + cd = ad: j-m$ die Leviten lesen + $j-m$ den Marsch blasen = $j-m$ die Leviten blasen [7: 169].

Причини «схрещення» фразеологізмів можуть коренитись, звичайно, і *незнанні чи неточному знанні мовцем мовних норм (2)*, що веде до комунікативно нерелевантних, помилкових новоутворень: *aus der Reihe fallen* [1: 88] = *aus der Reihe tanzen* + *aus dem Rahmen fallen*.

Як психологічний мотив необхідно трактувати, на наш погляд, і *прагнення до особливо яскравого відображення позитивних або негативних характеристик (3)*, адже здатність до усвідомлення та оцінювання якостей і висловлення – виходячи з власної логіки – схвального чи критичного ставлення до них належить до важливих (глибинних) соціально-психологічних чинників, які обумовлюють поведінку людей – носіїв тієї чи іншої мови. Мовленнєвим наслідком дії цього фактору став, зокрема, контамінований okazionalizm *im Oberstübchen alle beisammen haben* («бути кмітливим, бистрим на розум») [12: 14], значення якого прямо протилежне негативній семантиці базових ФО *seine*

fünf Sinne nicht beisammen haben ('не бути в стані зібратися з думками') та es rappelt bei j-m im Oberstübchen ('у когось не всі дома, хтось з'їхав з глузду'), і на основі цього заперечення/протиставлення виникає особливе позитивне забарвлення новотвору. А контамінована ФО *nicht die Bohne Respekt haben* [8: 646], навпаки, передає абсолютну зневагу, повне нехтування якоюсь особою чи подією, що досягається суттєвим підсиленням змісту стилістично нейтрального фразеологізму *keinen Respekt vor j-m/etw. haben* ('не поважати когось/щось') розмовним зворотом з потужним негативним зарядом *nicht die Bohne* ('абсолютно нічого', 'нуль без палички').

Отже, головними інтралінгвальними причинами ФК є комунікативний та психологічний фактори, які обумовлюють як свідоме утворення, так і випадкове виникнення фразеологічних okazionalismів і діють у переважній більшості випадків як взаємопов'язані, взаємозалежні чинники, віддзеркалюючи таким чином усю комплексність процесів мовленнєвої діяльності: із особливого акценту на позитивній чи негативній оцінці результату посилення експресивного та емотивного потенціалу контамінованих ФО, прагнення до стислого викладення думок, до лаконічного, але й оригінального формулювання «послання» реципієнту комунікативного акту також спричинює підвищену експресивність та забезпечує одночасно багатоплановість передачі інформації і т.п.

Зрозуміло, що поява фразеологічних контамінованих okazionalismів (як і okazionalismів взагалі) не може бути залежною лише від дії екстралінгвальних чинників – в мовній системі мають існувати передумови для виникнення новотворів чи, іншими словами, закономірності розвитку мови мають допускати/уможливлювати утворення нових одиниць. Саме ця проблематика і висвітлюється у другій частині нашої статті, тобто тут йдеться про мовні якості / властивості / чинники, які дозволяють та й спричинюють зміни узуальних знаків, хоча їх безпосередній вплив на процеси слово- та фразотворення – на відміну від зовнішніх факторів – є й менш помітним та відчутним.

Розглянуті вище приклади переконливо доводять, що в результаті контамінованого фразотворення завжди виникає нова фразеологічна форма, яка зазвичай передає конотативно модифікований зміст базових фразеологізмів або новий зміст, нетиповий для висхідних одиниць. Це спостереження дозволяє зробити висновок про те, що *інтралінгвальна* першопричина ФК полягає в тому, що фразеологізми – це *мовні знаки, іманентною рисою яких є здатність до варіантності/змінюваності як в плані форми, так і в аспекті семантики (1)*. Ця властивість ФО (як і лексичних одиниць) обумовлена довільністю зв'язку між їх формою та значенням та їх асиметричністю (одна форма може матеріалізувати декілька значень та одне значення може матеріалізуватись в різних формах). Змінюваність притаманна мовним знакам, напевно, в усіх мовах, є таким чином їх універсальною якістю, була і залишається предметом численних досліджень і тому не потребує для досягнення цілей цієї статті подальших обґрунтувань чи пояснень.

Наступна мовна особливість ФО, яка сприяє їх контамінації, полягає в наявності в їх семантичній структурі *внутрішнього (фразеологічного) образу (2)*, тобто уявлень, які асоціюються в свідомості мовців на основі первинних значень лексичних компонентів, що утворюють фразеологізм. Іншими словами, як адресати, так і адресанти інформації співвідносять слова (компоненти), з яких складається ФО, з їх безпосередньою денотативно-сигніфікативною (предметно-логічною) спрямованістю, в результаті чого і формується внутрішній (конкретний) образ, який за допомогою низки семантичних механізмів трансформується в цілісне (абстрактне) значення фразеологізму. Приміром, значення ФО *mit Sack und Pack* 'зі всіма пожитками / зі всіма манатками' є результатом метафоричного переосмислення внутрішнього образу 'з мішком і тюком'. Завдяки тому, що внутрішній образ «прив'язує» фразеологізм до певної сфери, ФК нерідко й ефектно використовується для багатопланової / багатоаспектної передачі інформації, про що, зокрема свідчать приклади з першої частини статті: *seine ganze Kraft in die Waagschale werfen, den Ja-Wort-Rekord halten* і т.п.

Не потребує обширних доведень і той факт, що фразеологізми – на відміну від слів – є переважно *експресивними одиницями (3)*, що спричиняється серед іншого і семантичними трансформаціями їх внутрішніх образів. Ця стала інтралінгвальна якість обумовлює вживання ФО насамперед в текстах художнього та газетно-публіцистичного стилів та в усному мовленні, оскільки сприяє експресивному забарвленню висловлювання та за рахунок цього нерідко допомагає адресанту інформації досягти комунікативної мети. Свідоме ж порушення мовних стандартів в актах ФК та концентрація в контамінованому фразеологічному okazіоналізмі експресивних «відбитків» (сем) двох чи й більше фразеологізмів посилює цей ефект, надає висловлюванню нових, неочікуваних експресивних відтінків, що робить фразеологічну контамінацію дієвим засобом реалізації комунікативних намірів: *von Gott und allen guten Geistern verlassen sein*.

З перерахованих вище характеристик контамінованих фразеологізмів – матеріалізація цілісною, (відносно) компактною формою багатоаспектного (в предметно-логічному плані) конотативно забарвленого значення – результує ще одна інтралінгвальна властивість цих одиниць: контаміновані фразеологічні okazіоналізми є у більшості випадків мовленнєвими знаками *економної передачі (комплексного) змісту (4)*, тобто їм притаманна економність задіяння знакових засобів вираження: *lieber Geld machen als Gedanken, den Ja-Wort-Rekord halten*. (У цьому контексті можна говорити про те, що okazіональні контаміновані ФО, за висловленням А.Мартіне, є результатом дії «закону економії мовних зусиль».)

Як подальшу суттєву інтралінгвальну передумову виникнення фразеологічних контамінованих okazіоналізмів можна розглядати дію тенденції до *диференціації мовних елементів (5)*. Йдеться про те, що одним із важливих чинників мовної еволюції є «внутрішня націленість» мови на максимально повне, точне й диференційоване відображення усіх проявів матеріального та ідеального в людській життєдіяльності, тобто спрямованість на те, щоб кожен предмет, процес, кожне явище чи поняття мало/отримало свою назву в

окремому мовному знакові. Поява контамінованих одиниць з новим, нетиповим для базових фразеологізмів значенням обумовлюється саме цим, досить дієвим фактором внутрішньомовного характеру, пор.: *ein Blitzabitur bauen*.

Серед інтралінгвальних факторів ФК помітною є і тенденція до аналогії (б), вплив якої проявляється у виникненні оказіоналізмів за певними мовними зразками, тобто за аналогією з структурами, моделями, які сформувались в мові в процесі її розвитку та завдяки своїм формально-семантичним особливостям стали свого роду «продуктивними шаблонами» для утворення нових одиниць. Дію цього внутрішньомовного механізму, що стимулює мовну еволюцію, ілюструє, приміром, фразеологічний ряд, «ядро» якого утворює вираз *aussehen wie ...*: *aussehen wie der Tod*; *wie ein Stück Malheur*; *wie eine gebadete Maus*; *wie drei Tage Regenwetter*. На основі цієї фразотворчої конструкції виникли і деякі контаміновані ФО, зокрема, *aussehen wie durch den Kakao gezogen* [6: 84] (*aussehen wie ... + j-n durch den Kakao ziehen*) чи *aussehen wie ein gestochenes Kalb* [6: 84] (*aussehen wie ... + Augen machen wie ein gestochenes Kalb*). Контаміновані фразеологічні оказіоналізми утворюються й на базі інших, досить продуктивних фразотворчих конструкцій: *das ist zum ...* (*Davonlaufen, Heulen*) + *das zieht einem die Stiefel aus = das ist zum Stiefelausziehen* [6: 1022], ... *im Kopf haben, ... dazu geben, es ist, um ... + zu + Infinitiv* та ін.

Підсумовуючи, можна відзначити певну ієрархію внутрішньомовних чинників ФК. З одного боку, контамінаційне фразотворення обумовлюється «еволюційним тиском» самої мовної системи, тобто її націленістю на максимально диференційоване відображення дійсності і духовної сфери носіїв мови, а, з іншого боку, в основі ФК лежить здатність фразеологізмів до змін. Без цих передумов розвиток фразеологічного фонду (як і мови в цілому) був би неможливим, тому інші з названих вище інтралінгвальних факторів мають вторинний характер. Зрозуміло також – і це переконливо доводять наведені у статті приклади, що виникнення кожного контамінованого фразеологічного оказіоналізму відбувається в результаті одночасної дії декількох

внутрішньомовних чинників, яким притаманні відносини взаємозв'язку та взаємодоповнення.

Отже, в контексті мовної еволюції ФК базується на здатності фразеологізмів як мовних знаків до змін; використанню цього способу фразотворення сприяють також такі властивості ФО, як наявність в їх семантичній структурі внутрішнього образу, експресивність, здатність до номінації, економної передачі багатопланового, комплексного змісту та утворення за аналогією із зворотами, що вже існують в мові.

В плані ж впливу зовнішньомовних факторів можна констатувати, що ФК спричинюється насамперед комунікативними намірами адресантів щодо посилення експресивно-емотивного забарвлення їх повідомлень, лаконічної передачі багатопланової інформації, синтезу її головної ідеї та заповнення лексичних лакун. Тому ФК можна визначити як дієвий багатофункціональний стилістичний прийом утворення оказіоналізмів для передачі суб'єктивно забарвленої інформації з метою досягнення свідомого комунікативного ефекту по відношенню до адресата комунікативного акту.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Handbuch der Phraseologie / [Harald Burger, Annelies Häcki Buhofer, Ambros Sialm, Brigit Eriksson]. – Berlin – New York: de Gruyter, 1982. – 433 S.
2. Осовецька Л.С., Сільвестрова К.М. Фразеологічний словник німецької мови / Л.С.Осовецька, К.М.Сільвестрова. – К.: Радянська школа, 1964. – 715 с.
3. Dittrich H. Redensarten auf der Goldwaage: [Herkunft und Bedeutung in einem bunten ABC] / H. Dittrich. – Bonn, Ferd. Dümmlers Verlag, 1975. – 286 S.
4. Küpper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / Heinz Küpper. – Hamburg: Claassen Verlag, 1970. – Bd. IV. – 438 S.
5. Reimann H. Vergnügliches Handbuch der deutschen Sprache / Hans Reimann. – Düsseldorf, Wien: Econ-Verlag, 1964. – 376 S.

6. Röhrich L. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten: in 2 Bd. / Lutz Röhrich. – 4. Aufl. – Freiburg – Basel – Wien: Herder-Verlag, 1976. – 1256 S.
7. Stave J. Wörter und Leute: [Glossen und Betrachtungen über das Deutsch in der Bundesrepublik] / Joachim Stave. – Mannheim / Zürich: Bibliographisches Institut, Allgemeiner Verlag, 1968. – 243 S.
8. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache: in 6 Bd. / [hrsg. von R. Klappenbach und W. Steinitz]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1967-1982. – 4579 S.
9. Brecht B. Mutter Courage und ihre Kinder / Bertolt Brecht. – Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1961. – 100 S.
10. Der Spiegel. Das deutsche Nachrichten-Magazin. – Hamburg: Spiegel-Verlag, 2005. – Nr. 3.
11. Junge Welt. Organ des Zentralrats der FDJ (Tageszeitung). – Berlin: Verlag Junge Welt, 1984. – Nr. 295.
12. Junge Welt. Organ des Zentralrats der FDJ (Tageszeitung). – Berlin: Verlag Junge Welt, 1985. – Nr. 161.
13. Junge Welt. Organ des Zentralrats der FDJ (Tageszeitung). – Berlin: Verlag Junge Welt, 1986. – Nr. 11.
14. Junge Welt. Organ des Zentralrats der FDJ (Tageszeitung). – Berlin: Verlag Junge Welt, 1986. – Nr. 81.
15. Junge Welt. Organ des Zentralrats der FDJ (Tageszeitung). – Berlin: Verlag Junge Welt, 1987. – Nr. 41.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Михайло Гавриш – канд. філол. наук, доц., завідувач кафедри німецької мови Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Наукові інтереси: фразеологія німецької мови, проблеми розвитку німецької мови, методичні аспекти іноземномовної підготовки сучасних фахівців (зокрема, економістів), міжкультурна комунікація та формування міжкультурної компетенції.